

वन्यजन्तु तथा आखेटोपहारको अवैध व्यापार

दिनेश कुमार भन्ना*

परिचय

सामान्यतया मानिसद्वारा सजिलैसँग पालन गर्न नसकिने तथा वन जङ्गलमा स्वतन्त्ररूपमा हुर्के बढेका जनावरहरूलाई वन्यजन्तु र यस्ता जनावरहरूको अङ्ग तथा उत्पादित पदार्थहरूलाई आखेटोपहार भनिन्छ। राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन २०२९ ले आखेटोपहारलाई “वन्यजन्तुहरूको जीवित वा मृत शरीर वा चिन्न सकिने अवस्थामा रहेको तिनीहरूको शरीरको कुनै अङ्गलाई सम्झनु पर्दछ” भनेर परिभाषित गरिएको छ। यस ऐन लगायत वन ऐन २०४९, निकासी पैठारी (नियन्त्रण) ऐन २०१३ ले विभिन्न वन्यजन्तु तथा आखेटोपहारहरू विना इजाजत सङ्कलन, व्यापार, निकासी पैठारी, ओसार-पसार लगायत कुनैपनि प्रकारको कारोबार गर्न नपाउने व्यवस्था गरेको छ। यस अर्थमा सम्बन्धित निकायबाट अनुमति नलिई माथि उल्लेख वमोजिमका प्रतिबन्धित कार्य गर्नु नै वन्यजन्तुको अवैध व्यापार हो। अपराधको प्रकृति हेरी राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐनमा वन्यजन्तु तथा आखेटोपहार सम्बन्धी अपराध गर्ने मुख्य अपराधीलाई बढीमा १ लाख रुपियाँसम्म जरिवाना वा १५ वर्षसम्म कैद वा दुवै सजाय तथा मद्दत गर्ने मतियारलाई मुख्य अपराधीलाई दिने सजायको

बाघको हाडखोर

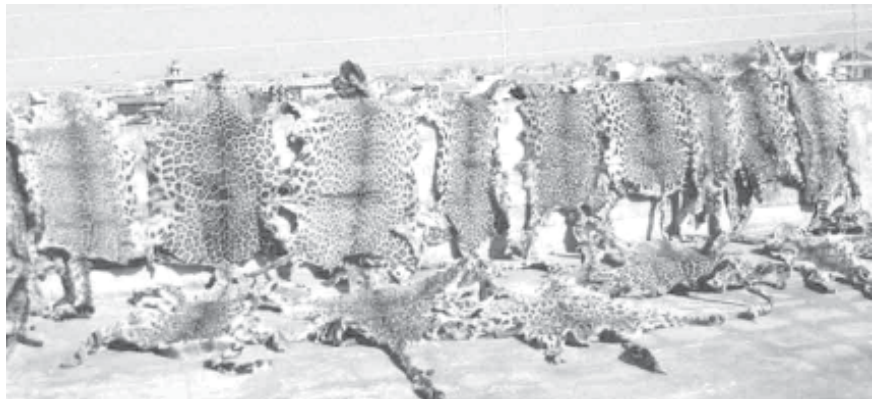
आधाको व्यवस्थाको साथै अपराधको सूचना दिनेलाई ५० हजार रुपियाँसम्म पुरस्कारको समेत व्यवस्था गरिएको छ।

बहुदो भौतिकवाद, उपभोक्तावाद, फेसनवाद, अस्वस्थ मनोरञ्जन, प्रतिस्पर्धा देखी लिएर

धार्मिक, सांस्कृतिक, वैज्ञानिक कारणले गर्दा दुर्लभ वन्यजन्तु र आखेटोपहारहरूको माग अन्तर्राष्ट्रिय कालाबजारमा अत्यधिक रूपमा रहेको पाईन्छ, फलस्वरूप चोरी शिकारका कारण केही वन्यजन्तुहरू लोप हुने अवस्थामा आईपुगेको छन्। दुर्लभ वन्यजन्तु तथा वनस्पतिको व्यापार नियन्त्रण महासन्धी (Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora - CITES) मा नेपालका भण्डै २८ वटा स्तनधारी १६ वटा चरा र ७ वटा सरिसृप लाई महासन्धीको अनुसूची १ मा राखिएको छ, जस अर्न्तगत लोप हुने स्थितिमा पुगेका प्रजातिहरूलाई समावेश गरिएको हुन्छ।

अवैधरूपमा यस व्यापारमा संलग्न

व्यक्तिहरूबाट आखेटोपहार समातिएमो सो व्यक्ति उपर कानूनी कारवाई गर्नुभन्दा पहिले सो आखेटोपहार यकिनका साथ पहिचान गर्नु गराउनु आवश्यक हुन्छ। न्याय सम्पादनसँग प्रत्यक्षरूपमा संलग्न राष्ट्रिय विधि विज्ञान प्रयोगशाला

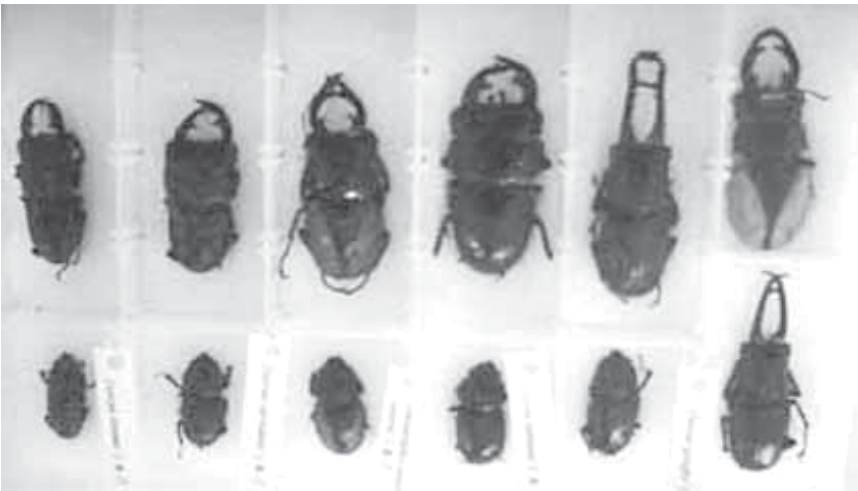
चितुवाको छाला

* दिनेश कुमार भन्ना राष्ट्रिय विधि विज्ञान प्रयोगशाला, खुमलटारमा वैज्ञानिक अधिकृतको रूपमा कार्यरत हुनुहुन्छ।

दाहाबाट बनाइएको सामग्री

आखेटोपहार पहिचान गर्ने कार्यमा संलग्न छ। हालसम्म विभिन्न निकायहरू मार्फत प्राप्त गैडाको खाग, बिना, भालुका पित्त, अजिङ्गर, चितुवा, बाघ आदिका छाला, हात्तीका दाहा, चिरुका रौं, यासांगुम्बा, बाघ चितुवाका हाडखोर लगायत अन्य विविध आखेटोपहारका करीव ८०० भन्दा बढी नमुनाहरू यस प्रयोगशालामा परीक्षण गरी सफिएका छन्। आखेटोपहारको व्यापार कानूनद्वारा निषेध गरिएकाले अवैध रूपमा यस कार्यमा संलग्न व्यक्तिहरूबाट सो वस्तुहरू समातिने निकायलाई छलन कहिलेकाहीँ सक्कली आखेटोपहारको वास्तविक रूपलाई चिन्न नसकिने गरी अन्यरूपमा रूपान्तरण गरेर व्यापार गरिन्छ भने सर्वसाधारणलाई सक्कली आखेटोपहारको नक्कल बनाई ठगी गरिएको पनि उदाहरण छ।

खप्टे किरा

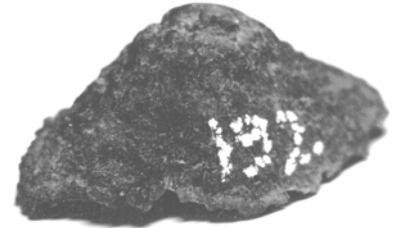
वन्यजन्तु तथा आखेटोपहारको व्यापारीक प्रयोजन

वन्यजन्तु तथा आखेटोपहारहरू अन्तर्राष्ट्रिय कालावजारमा उच्च मूल्यमा बिक्री गर्न सकिने भएकोले यस व्यापारको प्रमुख उद्देश्य नै अर्थसँग सम्बन्धित छ। एक सर्वेक्षण अनुसार विश्वव्यापीरूपमा प्रत्येक वर्ष २० अर्ब अमेरिकी डलर भन्दा बढिका वन्यजन्तु र आखेटोपहारको व्यापार हुने गर्दछ, जुन लागूपदार्थको अवैध व्यापार पछि दोश्रो स्थानमा आउँछ। प्रायः वन्यजन्तु तथा यसका आखेटोपहार किन्ने सामर्थ्य आम नेपालीको पहुँचभन्दा बाहिर हुनुका साथै जुन प्रयोजनका लागि व्यापार गरिएको हो सो को व्यवस्था र बजार समेतको अभावका कारण नेपालमा पाईने वन्यजन्तु र त्यसका आखेटोपहारहरू खास गरी अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा अवैध रूपमा निकासी हुने गर्दछ। भारतसँग खुला सिमाना र चीन, तिब्बतमा अत्यधिक मागका कारण हाम्रो देशमा नपाईने वन्यजन्तु र यस्का आखेटोपहारहरू नेपाल भएर अन्य देशमा निकासी हुने गर्दछन्। अर्थात नेपाललाई एक विश्राम स्थलको रूपमा पनि प्रयोग गरिन्छ।

सिङ्गो वन्यजन्तुको व्यापार : सजावट, मनोरञ्जन, अनुसन्धान, पालन उद्देश्यका लागि मृत वा जीवित विभिन्न जातिका कीरा, पुतली,

नक्कली खाग

सक्कली खाग

माछा, सर्प, गोहरो, कछुवा, चरा, वाँदर आदि अवैधरूपमा व्यापार हुने गर्दछ। भाले खपटेकीरा (Stag Beetle) द्वारा गरिने एक प्रकारको भालेजुधाई खेल हेर्नका लागि बर्षेनी हजारौंका सङ्ख्यामा यी कीरा नेपालबाट जापान आदि देशमा निकासी गरिन्छ। हाम्रो देशमा सजिलै उपलब्ध हुने यी कीरा जापानमा एक जोडी करीव ३ लाख येनसम्ममा बिक्री हुन्छ। पुतलीहरू घरभित्ताको सजावटका लागि र चराचुरुङ्गीहरू मनोरञ्जनका लागि व्यापार गरिन्छ। खोप तथा विभिन्न औषधीको उत्पादन पछि खरायो, वाँदर, गिन्नीपिग जस्ता जीवमाथि सफल परीक्षण पश्चात मात्र मानिसमा प्रयोगमा ल्याईन्छ।

हिमाली भेगमा पाईने एक किसिमको दुसी (Cordyceps sinensis) तथा मुख्यतः Hepialus/Hepialiscus प्रजातिका लार्भेकिराको सम्मिलनबाट बनेका "नेपाली

सक्कली बिणा थैली

भियाग्रा" को रूपमा परिचित यासागुम्बा अवैधरूपमा चीन लगायत अन्य देशमा निकासी हुन्छ। यसमा कार्बोहाइड्रेट, शरीरलाई आवश्यक विभिन्न एमिनो एसिड, खनिजपदार्थ, भिटामिन (B₁, B₂, B₁₂, E र K) तथा वसा प्रचुरमात्रामा पाउने तथ्य वैज्ञानिकरूपमा पुष्टी भैसकेकोले खासगरी चिनियाँ औषधीमा कलेजो, मुटु तथा रक्तसंचार, पेट र पाचन प्रक्रिया, मृगौलाका रोग, यौनशक्ति तथा शरीरको रोगसँग लड्ने शक्ति (Immune power) वृद्धिका साथै क्यान्सर उपचारमा समेत विभिन्न तरीकाबाट यसको सेवन गरिन्छ। प्रतिकेजी एक लाख रुपियाँसम्म नेपालमा उपलब्ध हुनसक्ने यासागुम्बा विदेशमा कैयौँ गुणा बढी मूल्यमा बिक्री हुन्छ।

आखेटोपहारको व्यापार : सिङ्गे वन्यजन्तु भन्दा जन्तुहरूको आखेटोपहारको ठूलो मात्रामा

नक्कली बिणा थैली

अवैध कारोबार हुने गर्दछ, जसमध्ये यहाँ केहीको बारेमा चर्चा गरिएको छ।

गैंडाको खाग (Rhino Horn) : खाग, गैंडाको नाकमाथिको छालाको भागबाट उम्रने खैरो कालो रङ्गको त्रिभुजाकार, औसतन ५२९ मि.मि.सम्म लम्वाई र ८०० ग्राम देखि १ किलोग्राम सम्म तौल हुने एक किसिमको रूपान्तरित रौंको भुप्पो हो। वैज्ञानिकरूपमा विशेष महत्वका बारेमा पुष्टी नभएको भएतापनि पौराणिककालमा केही रोगहरू जस्तै दम, फोक्सो, पाचन प्रणाली सम्बन्धी उपचारका लागि चिनियाँ औषधीमा ज्वरो निको पार्न तथा यौनशक्ति बढाउनका लागि र अरेवियन राष्ट्रमा धनाढ्यहरूद्वारा तरवार, छुरी आदिको विँड बनाउनका लागि यसको प्रयोग गरिएको पाइन्छ। हाम्रो देशमा खगौतो (तर्पण गर्नका लागि खागबाट निर्मित एक पात्र) बाट तर्पण दिँदा पितृ स्वर्ग प्राप्त गर्दछन् भन्ने मान्यता छ। परापूर्वकालमा चिनियाँहरूले खागको उपयोग कुनै पदार्थमा विषको उपस्थिती छ वा छैन भन्ने कुरा निकर्षण गर्नका लागि प्रयोग गर्दथे। उनीहरूको विचारमा प्रायः विषालुपदार्थहरूमा हुने कडाखालका अल्कल्वाइड पदार्थहरू खागमा भएका केराटिन तथा जिलेटिनसँग प्रतिक्रिया गरेर विषको उपस्थिती बारेमा जानकारी दिने विश्वास गरिन्थ्यो। नेपालमा खाग प्रतिकेजी ६-७ लाख

रुपियाँका दरले तथा अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा एउटा खाग १८ लाख रुपियाँ सम्ममा बेचबिखन हुन्छ। एसियाली गैंडाको खाग अफ्रिकन गैंडाको खाग भन्दा पाँच देखि दश गुणा बढी मूल्यमा बिक्री हुन्छ। क्रमशः एसियाली र अफ्रिकन गैंडाको एउटा र दुईटा खाग हुन्छ। तीन ईञ्च सम्म बाक्लो हुने गैंडाको छाला र मासु शक्तिवर्द्धक टनिकको रूपमा, मुत्र छाला सम्बन्धी रोग उपचारमा र धार्मिक कार्यक्रममा उपयोग गरिएको पाइन्छ।

विधिविज्ञान प्रयोगशालामा गैंडाको खाग भनिएको करीब ७० वटा नमूनाहरूको परीक्षण गर्दा २-३ वटा नमूना बाहेक अधिकांश नमूनाहरू काठ, प्लास्टर अफ पेरीस, गाईभैसीका सिङ्ग तथा हाड, चपडा, सिमेन्ट, चप्पलको टुक्रा, चुम्बक, बाँस जस्ता वस्तुको प्रयोग गरी बनाइएका गैंडाको खाग जस्तो देखिने नक्कली खाग भएको पाइयो। यहाँ उल्लेखनीय कुरो के हो भने परीक्षणकममा पाईएको सक्कली खागहरूमध्ये दुधे गैंडाको एउटा सिङ्गे सानो खाग (तौल ५.५ ग्राम, टुप्पोदेखी जरासम्मका व्यास ४.६ से.मि. तथा फेदको व्यास २३ से.मि.) बाहेक अन्य खाग आफ्नो वास्तविक रूप आकारमा नभएर खगौतोको रूपमा थिए।

कस्तूरीको बिना (Musk) : यो भाले कस्तूरीमृग (*Moschus chrysogaster*) को नाभिमा हुने करीब ५ देखि ७.५ सेन्टीमिटर व्यास तथा सेतो रङ्गको रौंद्वारा ढाकेको गोलाकार थैली हो जसभित्र करिब २५ देखि १०० ग्राम सम्म खैरो कालो रङ्गका धुलो वस्तु अर्थात् कस्तूरी हुन्छ। कस्तूरीको मुख्य रासायनिक विश्लेषण रेजिन, वोसो तथा प्रोटीन हो। यस बाहेक कस्तूरीमा ०.५ देखि २ प्रतिशतसम्म सुवासमय एक किसिमको किटोसमुहको रसायन, ३-मिथाईल साईक्लोपेन्टाडेक्नोन(3-Methyl Cyclo Pentadecanone)को उपस्थितिका कारण मुख्यतः उच्चस्तरका वास्नाजन्यपदार्थहरू जस्तै अत्तर, तेल, साबुन, पाउडर आदि बनाउनका लागि वर्षेनी ठूलो मात्रामा यसको व्यापार हुने

गर्दछ । स्नायु, मुटु, फोक्सो सम्बन्धी रोग उपचारमा समेत यसको प्रयोग गरिन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा एक किलोग्राम कस्तूरी ४५ हजार अमेरिकी डलरसम्ममा कारोबार हुने गर्दछ । एक भनाई अनुसार कस्तूरी कम्तीमा सुनभन्दा तिनचार गुणाबढी मूल्यमा बिक्री हुन्छ । यस प्रयोगशालामा कस्तूरीको विनाथैली शङ्का गरी प्राप्त करिब ५० वटा नमूनाहरूमध्ये परीक्षणक्रममा केही नमूनाहरू नक्कली विनाथैली भएको पाईयो । यस्ता नक्कली विनाथैलीहरू बाखाको छालाभित्र वास्ना आउने पदार्थ जस्तै धुपआदि राखेर बाहिरबाट सक्कली विनाथैली जस्तै देखिने गरी बनाईएका थिए ।

भालुको पित्त (Bear bile): पाचनप्रक्रियामा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने पित्त प्रायः मेरुदण्डीय जनावरको पित्ताशय मा भएतापनि तुलनात्मक रूपमा भालुको पित्तमा एक किसिमका अम्लिय पदार्थ, असो डिअक्सीकोलिक एसिड (Urso-DeOxyCholic Acid, UDCA) को मात्रा अन्य जनावरहरू भन्दा बढी हुने भएकोले खासगरी पाचनप्रक्रियासँग सम्बन्धित रोग निदानमा यसको प्रयोग हुन्छ । यौन उत्तेजना बढाउनुका साथै ज्वरो, अस्थिमा, क्यान्सर, पत्थरी, अत्याधिक अल्कोहल सेवन पश्चात कलेजोका रोग (Cirrhosis) सम्बन्धी उपचारमा समेत यसको उपयोग गरिन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा एक किलोग्राम भालुको पित्त ७ लाख रुपियाँसम्ममा बेचबिखन हुन्छ । भालुका पित्ताशय भनि प्राप्त करिब ५५ वटा नमूनाहरूको परीक्षण गर्दा अधिकांश नमूनाहरू बाखा, भैसी आदिका पित्ताशय भएको पाईयो ।

छाला : भुवादार वा भुवारहित छालाबाट निर्मित कोट, ज्याकेट, ओभरकोट, स्कार्फ, कम्मरपेटी, ब्याग, जुता, टोपी, ड्रमबाजा आदि सामान अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा उच्च दाममा बिक्रे भएकोले मुख्यतः पाटेबाघ, हीम चितुवा, ध्वाँसे चितुवा, हाब्रे, चरिबाघ, आँत, घडियाल, अजिङ्गर, सुनगोहरो जस्ता वन्यजन्तुको छालाको व्यापार हुने गर्दछ । तीन ईन्च सम्म लामो भुवा हुन सक्ने हिम चितुवा (Snow leopard, *Uncia*

uncia) को छालाबाट निर्मित एउटा कोट अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा ३५ लाख रुपियाँसम्ममा बिक्री हुन्छ, जुन बनाउन छ देखि दश वटासम्म सो जन्तुको छाला खपत हुन्छ । मध्य एसियाका बाह्रवटा मुलुकमा मात्र पाउने हिम चितुवाको कुलसङ्ख्या २,५०० देखि ६,००० सम्म रहेको अनुमान गरिएको छ । नेपालमा हिमाली वन्यजन्तु तथा संरक्षण क्षेत्र र यसका वरिपरी करिब ३५० देखि ५०० सम्म यस जन्तुको सङ्ख्या हुन सक्ने अनुमान गरिएको भएतापनि आधिकारीकरूपमा पुष्टी हुन बाँकी नै छ । अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा क्रमशः ध्वाँसे चितुवा र पाटेबाघको छाला ८० लाख र १५ लाख रुपैयाँसम्ममा बिक्री हुन्छ । बाघ, चितुवा आदिका छालाभित्र केही पदार्थहरू राखेर वास्तविक आकृति जस्तो निर्माण गरेर कोठा सजावटका लागि समेत प्रयोग गरिन्छ ।

रौं, भुत्ला, कत्ला, प्वाँख आदि : वन्यजन्तुको रौं, भुत्ला, प्वाँख, कत्ला आदि विभिन्न प्रयोजनका लागि कारोबार हुन्छ । मुजुर, डाँफे, चीर, सारसका प्वाँख विशेष किसिमका पहिरन, सिरानी, सुत्ने ब्याग बनाउनका लागि, सालक (Pangolin) का कत्ला औषधी तथा पहिरनमा र छडुवाको खपडा (Carapace) काँईयो तथा ब्रुश बनाउने काममा प्रयोग गरिन्छ । जङ्गली चौरीको पुच्छर (चमर) को उपयोग धार्मिक काममा हुन्छ । बँदेल, न्याउरी मुसा, लोखर्केका रौंबाट 'रङ्ग लगाउने ब्रुश' 'सेभिड ब्रुश' तथा 'शु पालिस ब्रुश' बनाईन्छ । न्याउरी मुसाको रौं अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा प्रति केजी बाह्र हजार रुपैयाँ सम्ममा बिक्री हुन्छ ।

माइनस २० डिग्री सेन्टीग्रेड भन्दा पनि कम तापमानमा बाँच्न सक्ने तथा मुख्यतः तिब्बत लगायत नेपालको हिमालीभेगमा समेत पाईने अत्यन्तै दुर्लभ जन्तु, चिरु (Tibetan antelope, *Pantholops hodgsoni*) को भुत्ला (साहतुस) उच्चकोटीका सल, गलबन्दी बनाउनका लागि व्यापार हुन्छ । "ऊनको राजा" को उपाधी पाएका विश्वका सबभन्दा न्यानो र मसीना, चिरुको एउटा रौंको औषत व्यास ९-१२ माइक्रोन (i) हुन्छ, जुन मानिसको रौं भन्दा ५-७ गुणासम्म कम

व्यास हो । एउटा चिरुबाट लगभग १५० ग्रामसम्म साहतुस प्राप्त हुन्छ । साहतुसबाट एउटा सल बनाउनका लागि ३ देखि ५ वटासम्म चिरु मारिन्छ भने सलको गुणवत्ता हेरी एक लाख पचास हजार देखि लिएर दश लाख रुपियाँसम्ममा किनबेच हुन्छ । एक भनाई अनुसार साहतुसबाट निर्मित सल यतिसम्म साना र मसीना हुन्छ कि औँठीबाट छिर्न सक्दछ, र यति न्यानो हुन्छ कि यसभित्र अण्डा राखेमा चल्ला बाहिर आँउछ । हाल विश्वमा चिरुको सङ्ख्या ७५ हजार भन्दा पनि कम रहेको अनुमान गरिन्छ । चिरुको रौंबाट बनाइएको स-साना टुक्राहरूको परीक्षण क्रममा केही टुक्राहरू सक्कली तथा केही उच्चस्तरीय कपासबाट बनाइएको टुक्रा समेत भेटाइयो ।

हात्तीको दाहा (Elephant Tusk) : भाले हात्तीको माथिल्लो बङ्गारा (Maxilla) बाट निस्कने एक किसिमको रूपान्तरित लामो दाँत (Incisor) लाई दाहा भनिन्छ । एउटा दाहाको औषत तौल ९.५ किलोग्राम र लम्वाई २ मिटर सम्म हुन्छ । दाहाबाट माला, चेसबोर्ड, मुर्ति, चुरा, टेबल, खुकुरी तथा चक्कुका विँड आदि बनाईन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा खास गरी जापान आदि देशमा अफ्रिकन हात्तीको दाहा भन्दा एसियाली हात्तीको दाहाबाट बनाइएको सामानहरू कैयौँ गुणा बढी मूल्यमा बिक्री हुन्छन् । हाल नेपालमा हात्ती ९० देखि १०५ को सङ्ख्यामा रहेको अनुमान छ । एक चिनियाँ अध्ययनले अत्यन्त तीव्र रूपमा दाहाका लागि भईरहेको चोरी शिकारका कारण आनुवंशिक क्षमतामा ह्रासआई भविष्यमा एसियाली भाले हात्तीहरू दाहा बिना नै जन्मन सक्ने सम्भावना व्यक्त गरेका छन् । हात्तीलाई हिन्दु धर्ममा गणेश भगवानको रूपमा मानिने भएकोले हात्तीका पुच्छरमा भएको रौंको ब्रासलेट बनाई हातमा लगाउने फैसन नै आएको छ । जुन लगाउनाले सुखसमृद्ध, भाग्यवानी, मनसाय पुरा हुनुका साथै रोग र भुत पिसाचबाट आफ्नो सुरक्षा हुन्छ भने धारणा छ । विदेशमा यस्ता ब्रासलेट हजारौँ रुपैयाँमा बिक्री हुन्छन् । उल्लेखनीय के छ भने हात्तीका दाहाबाट

बनाइएको भनी शङ्का गरिएको करिब ४० थान मालाहरूको परीक्षण गर्दा केही मालाहरू मार्बल जस्ता टल्कने पदार्थबाट बनेका थिए । आजकल हात्तीको पुच्छरका रौंबाट बनाइएको ब्रासलेटको सट्टा प्लाष्टिकको धागोबाट बनाइएको ब्रासलेट दुई तीन सय रूपैयाँमा बजारमा सजिलै उपलब्ध हुन्छ ।

हाडखोर : बाघ, चितुवा, हीम चितुवा, हात्ती, गैंडा आदिका हाडखोरहरू परम्परागत औषधी बनाउनमा प्रयोग गरिन्छ । बाघ, चितुवाका खप्पड कोठा सजावटमा प्रयोग हुन्छ । विभिन्न प्रयोजनका लागि बाघका प्रत्येक अङ्गको व्यापार हुन्छ । एउटा बाघको समग्र अङ्गको मूल्य निर्धारण गर्दा १ करोड रूपैयाँ भन्दा बढी हुन आउँछ । बाघको सिङ्गो खप्पड १ लाख रूपैया तथा हाडबाट बनाईएका पाउडर प्रति ग्राम ८० अमेरिकी डलरका हाराहारीमा बिक्री हुन्छ, जुन विभिन्न किसिमका दुखाइको उपचारमा उपयोगी हुन्छ ।

सिङ्ग : घरभित्ताको सजावटदेखि लिएर पिस्तोलको विँड, काँटा, चम्चा, छाताको लष्टी, मैनवत्ती स्टायण्ड बनाउनका साथै युनानी तथा आयुर्वेदिक औषधी निर्माणका लागि खासगरी हरीण (जरायो, चित्तल, रतुवा, बाह्रसिंगे आदि) र एण्टिलोप (कृष्णसार आदि) जातिका वन्यजन्तुहरूको सिङ्ग वर्षेनी ठूलो सङ्ख्यामा व्यापार हुने गर्दछ । हरीण जातिका सिङ्ग (Antler) हाँगादार, खँदिलो, निश्चित अवधिपछि भर्ने तथा फेरी पलाउने प्रकृतिका हुन्छ भने एण्टिलोपका सिङ्ग हाँगाविहीन, खोक्रो र कहिलै नभर्ने खालका हुन्छ । गौर, अर्ना, नायन आदि वन्यजन्तुको सिङ्ग सहितका टाउको टुफिका रूपमा प्रयोग गरिन्छ ।

मासु र सुकुटी : सोस, थार, घोरल, जङ्गली चोरी, तथा विशेष गरी हरीण र एण्टिलोप समूहका जन्तुहरू जस्तै जरायो, चित्तल, बाह्रसिंगे, कृष्णसार, चौका, रतुवाको मासुको सुकुटी बनाई खाने प्रयोजनका लागि व्यापार गरिन्छ । आर्खेटिकद्वारा केही चराहरू जस्तै डाँफे, चीर, आदि यस कामका लागि मारिन्छन् । बाघका

मासु हाडजोर्नी रोग उपचारमा उपयोगी हुन्छ । यस प्रयोगशालामा हरीणका मासु शङ्का गरीएको नमुनाहरूको परीक्षण गर्दा केही नमुनाहरू भैंसी तथा खसीको मासु भएको पाइयो ।

वंशाणुतत्व (Genetic material) को व्यापार: कोशीटप्पु आरक्षणक्षेत्रमा १५० को हाराहारीमा सङ्ग्राह अवस्थामा रहेको जङ्गली भैंसी, अर्नाहरू (*Bubalis arnee*) आफ्नो वास्तविक वंशाणु अस्तित्व जोगाउन सङ्घर्षरत छन् । चोरीछिपी अर्नालाई घरपालुवा भैंसीसँग प्रजनन (Cross breeding) गराएर त्यसबाट जन्मिएका पाडो (वा पिडा अर्थात् अर्नाको बच्चा) लाई छिमेकी मुलुक भारतमा लगेर बेचिने गरिन्छ । तुलनात्मकरूपमा बढी शक्तिशाली हुने यस्ता पाडो जोताई र जुधार्इका लागि प्रयोग गरिन्छ । प्रजनन प्रक्रियामा घरपालुवा जनावरसँग जीनको साटासाटका कारण अर्नाको वंशाणु शुद्धतामाथि नै प्रश्न आएको छ । केही विशेषज्ञका अनुसार यस्ता अवैध प्रजननका कारण अर्ना आफ्नो मुल वंशाणु परिचय धेरै अघिनै गुमाइसकेको हुनु पर्दछ ।

उपसंहार : वन्यजन्तु तथा यसका आखेटोपहारहरूको आफ्नै विविध विशेषता भएकोले यसको संरक्षण तथा अवैध व्यापार नियन्त्रण गर्नका लागि सम्बन्धित निकायहरूबाट मुख्यरूपमा अपनाईएको कानूनी प्रावधान बाहेक केही वैज्ञानिकपक्षमा पनि ध्यान दिनु जरुरी देखिन्छ । अफ्रिकन मुलुकमा गैंडाको खाग र हात्तीको दाहा निश्चित उमेरमा काटेर निकालिन्छ । जसबाट एकातिर खाग र दाहा बिना ती जन्तुहरू बीच एक आपसमा लड्ने सम्भावना कम भएर मृत्यु हुने अवस्था घटेर जान्छ भने, अर्कोतिर यी आखेटोपहार प्राप्तिका लागि गरिने चोरी शिकारी पनि कम हुन्छ । केही मुलुकहरूमा भालुको पित्त तथा कस्तूरी विशेष किसिमको औजारको प्रयोग गरेर सो जनावरलाई नमारी जिउँदै अवस्थामा प्राप्त गर्न सकिन्छ । पश्चिमी देशहरूमा कस्तूरीमा उपस्थित सुगन्धित तत्व प्रयोगशालामा कृत्रिमरूपमा

केही
मुलुकहरूमा
भालुको पित्त तथा
कस्तूरी विशेष
किसिमको औजारको
प्रयोग गरेर सो जनावरलाई
नमारी जिउँदै अवस्थामा प्राप्त
गर्न सकिन्छ । पश्चिमी
देशहरूमा कस्तूरीमा उपस्थित
सुगन्धित तत्व प्रयोगशालामा
कृत्रिमरूपमा संश्लेषण गरि
त्यसबाट विभिन्न सुगन्धित
पदार्थहरू बनाईन्छ । केही
समयदेखी निश्चित प्रक्रिया पुरा
गरेबापत हाम्रो देशमा
सर्वसाधारणबाट वन्यजन्तु
पालन गर्न सकिने भनि
दिइएको सुविधाको
आफ्नै सिमाना भएतापनि
एउटा सकारात्मक
सोच हो ।

संश्लेषण गरि त्यसबाट विभिन्न सुगन्धित पदार्थहरू बनाईन्छ । केही समयदेखी निश्चित प्रक्रिया पुरा गरेबापत हाम्रो देशमा सर्वसाधारणबाट वन्यजन्तु पालन गर्न सकिने भनि दिइएको सुविधाको आफ्नै सिमाना भएतापनि एउटा सकारात्मक सोच हो ।